

A Content Analysis of the ‘Amadeqi Defa’i’ Textbook Based on the Components of Awareness of the Enemy from the Perspective of Imam Khamene’i

Abolfazl Nikoonazar / PhD in Philosophy of Education, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran anikounazar@gmail.com

Received: 2025/04/23 - Accepted: 2025/06/09

Abstract

Awareness about the enemy holds a special place in maintaining the intellectual, cultural, and political system of society, and this knowledge is emphasized in higher education documents. Some also argue for the necessity of teaching the concept of awareness of the enemy in education. This research was conducted to examine the amount of attention given to awareness of the enemy in ‘Amadeqi Defa’i’ textbooks based on Imam Khamenei’s thoughts. This study uses a content analysis method, and its statistical population consists of the two volumes of ‘Amadeqi Defa’i’ textbooks of the ninth and tenth grades for the academic year 1403-1404 (2024-2025). For selecting the sample, a census method was employed, therefore the sample size was set equal to the entire population. Data were collected using a researcher-created content analysis checklist. The findings of this research are as follows: the components of awareness of the enemy were addressed 697 times in these textbooks. The highest emphasis was placed on the component of methods for confronting the enemy, with 438 occurrences, while the least emphasis was on the component of reasons for the enemy's hostility, with only 38 instances. Despite the importance of understanding the nature of the enemy, little attention has been paid to this component. The conclusion is that, despite the emphasis on awareness of the enemy in educational content, there is a need to reassess the balanced distribution of the components, increase the use of images, and focus more on understanding the nature of the enemy.

Keywords: Awareness of the Enemy, Textbook, ‘Amadeqi Defa’i’, Imam Khamene’i, Content Analysis

تحلیل محتوای کتاب درسی آمادگی دفاعی بر اساس مؤلفه‌های دشمن‌شناسی از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

ابوالفضل نیکونظر / دکترای فلسفه تعلیم و تربیت، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، قم، ایران anikounazar@gmail.com
دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۳ - پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹

چکیده

شناخت دشمن جایگاه ویژه‌ای در حفظ نظام فکری، فرهنگی و سیاسی جامعه دارد و در اسناد بالادستی آموزش و پرورش مورد تأکید است. برخی نیز بر وجوب آموزش مقوله دشمن‌شناسی در بحث تربیت معتقدند. پژوهش حاضر با هدف بررسی میزان توجه به دشمن‌شناسی در کتاب‌های درسی آمادگی دفاعی بر اساس اندیشه‌های امام خامنه‌ای انجام شد. این پژوهش با روش تحلیل محتوا صورت پذیرفت و جامعه آماری آن شامل دو جلد کتاب درسی آمادگی دفاعی پایه نهم و دهم سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ بود. برای انتخاب نمونه، از روش سرشماری استفاده شد. بنابراین، حجم نمونه منطبق بر جامعه انتخاب گردید. جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از سیاهه تحلیل محتوای محقق ساخته انجام شد. یافته‌های این پژوهش از این قرار است: مؤلفه‌های دشمن‌شناسی ۶۹۷ مرتبه در این کتاب‌ها مورد توجه قرار گرفته است. بیشترین تأکید، بر مؤلفه شیوه‌های مقابله با دشمن با ۴۳۸ فراوانی و کمترین تأکید، بر مؤلفه دلایل دشمنی دشمن با ۳۸ مورد بوده است. با وجود اهمیت شناخت ماهیت دشمن، به این مؤلفه توجه چندانی نشده است. نتیجه آنکه با وجود تأکید بر دشمن‌شناسی در محتوای آموزشی، نیاز به بازنگری در توزیع متوازن مؤلفه‌ها، استفاده بیشتر از تصاویر و توجه بیشتر به شناخت ماهیت دشمن وجود دارد.

کلیدواژه‌ها: دشمن‌شناسی، کتاب درسی، آمادگی دفاعی، امام خامنه‌ای، تحلیل محتوا.

مقدمه

شناخت دشمن برای تصمیم‌گیری درست و بهنگام در هر مقابله‌ای ضروری است. عالم عرصه درگیری حق و باطل است و جامعه مؤمنین با جامعه کفر در نبرد مستمر است. در این میان، شناخت دشمن و آگاهی از جایگاه و قدرت او از ضروریات عقلی است و عدم اطلاع کافی از دشمن، خطر شکست را در پی دارد. عدم درک صحیح از دشمن و بی‌توجهی به او، زمینه شکست را فراهم خواهد کرد (معینی‌پور و احمدی، ۱۴۰۱، ص ۱۷۹). هرچه شبکه ارتباطات بین جوامع و افراد بیشتر باشد، دشمن‌شناسی ضرورت بیشتری می‌یابد. در شرایط عصر حاضر که شاهد گسترش ارتباطات از طریق فضای مجازی و رسانه‌ها هستیم، به‌اذعان بسیاری از صاحب‌نظران، مرزهای جغرافیایی مانند گذشته نقش تعیین‌کننده‌ای در روابط افراد و جوامع ندارند. در چنین وضعیتی، شناخت دشمن نقش کلیدی در حفظ و ارتقای نظام فکری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی دارد. یکی از مهم‌ترین وظایف و رسالت‌های جامعه، اعم از عوام و خواص، شناخت دشمن و معرفت و بصیرت کافی درباره ماهیت، عملکرد، اهداف، سازوکارها، روزه‌های نفوذ، برنامه‌ها و شیوه‌های تهاجمی اوست (غلامی، ۱۳۹۰، ص ۲۶).

دشمن‌شناسی در آموزه‌های اسلامی مورد تأکید بوده است؛ به‌طوری‌که آیات و روایات فراوانی درباره آن وارد شده است. برای نمونه، احادیث باب تبرّأ به‌خوبی بر مباحث دشمن‌شناسی تأکید کرده است. با پیروزی انقلاب اسلامی، تقابل جبهه حق و باطل با وضوح بیشتری نمایان شد. انقلاب اسلامی به‌منزله یک تهدید جدی برای قدرت‌های استکباری شناخته شد؛ به‌گونه‌ای که آنها وجود و سلطه خود را در خطر می‌دیدند؛ بنابراین، بیش‌ازپیش بر توطئه و دشمنی خود افزودند. از این رو «دشمن‌شناسی» به‌عنوان ابزاری کلیدی برای حفظ انقلاب و مقابله با چالش‌ها و توطئه‌های دشمنان، همواره در کلام و عمل رهبران انقلاب اسلامی مورد تأکید قرار گرفت.

به‌منظور آموزش دشمن‌شناسی و انتقال مفاهیم مرتبط با آن برای تحقق اهداف مورد نظر امامین انقلاب در مقابله با دشمن و حفظ انقلاب، نظام آموزشی ظرفیت کم‌نظیری دارد. با توجه به اینکه کتاب‌های درسی مهم‌ترین منبع آموزشی‌اند و بخش زیادی از تحقق اهداف آموزشی در گرو تدوین و به‌کارگیری درست آنهاست، بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌ها برای روشن شدن نقاط قوت و ضعف آنها ضروری است. بیشترین مباحث مربوط به دشمن‌شناسی در برنامه درسی دوره متوسطه، در کتاب آمادگی دفاعی مطرح شده است. بنابراین این کتاب به‌عنوان جامعه آماری پژوهش لحاظ شده است.

به‌منظور تحلیل محتوای این کتاب، دیدگاه‌های مقام معظم رهبری در زمینه دشمن‌شناسی به‌عنوان چهارچوب نظری در نظر گرفته شده است. ایشان در باب دشمن‌شناسی به مسائلی چون انواع دشمن، اهداف دشمن، روش‌های دشمنی او، چگونگی مقابله با دشمن و... پرداخته‌اند. در این پژوهش، دشمن‌شناسی در قالب پنج مؤلفه

مورد بررسی قرار گرفته است تا میزان توجه به آن در کتاب‌های درسی آمادگی دفاعی بررسی شود. این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از: ماهیت و ویژگی‌های دشمن؛ علت‌ها و دلایل دشمنی دشمن؛ اهداف دشمن؛ ابزارها و شیوه‌های دشمنی دشمن؛ و ابزارها و شیوه‌های مقابله با دشمنی دشمن. ذکر این نکته ضروری است که بخشی از مباحث مربوط به دشمن‌شناسی در کلام و رهنمودهای حضرت آیت‌الله خامنه‌ای ناظر به مسائل اخلاقی و معنوی است. شیطان و نفس اماره در زمره دشمنان انسان و بلکه جدی‌ترین دشمنان او هستند؛ اما این موضوع در پژوهش پیش رو مورد نظر نیست. پژوهش حاضر با هدف بررسی میزان توجه به دشمن‌شناسی در پنج مؤلفه یادشده از نظر مقام معظم رهبری در کتاب درسی آمادگی دفاعی انجام شده است.

دشمن‌شناسی در آیات و روایات متعددی مورد توجه قرار گرفته است؛ از جمله: «أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ (یس: ۶۰)؛ ای فرزندان آدم! آیا با شما پیمان نستیم که شیطان را نپرستید؛ چراکه دشمن آشکار شماست؟»؛ «إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُّبِينًا (نساء: ۱۰۱)؛ همانا کافران دشمنان آشکار شماستند»؛ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَرْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ (تغابن: ۱۴)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! در حقیقت برخی از همسران شما و فرزندان شما دشمن شماستند»؛ «لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا (مائده: ۸۲)؛ مسلماً یهودیان و کسانی را که شرک ورزیده‌اند، دشمن‌ترین مردم برای مؤمنان خواهی یافت».

در این آیات، مصادیق دشمنان ذکر شده است. در آیات و روایات دیگر نیز به مناسبت‌های مختلف، اموری چون ویژگی‌ها و راهبردهای دشمن و چگونگی مقابله با آنها بیان شده است. پیامبر اکرم ﷺ دشمن‌شناسی را از نشانه‌های عاقل‌ترین افراد عنوان فرموده‌اند: «أَلَا وَإِنَّ أَعْقَلَ النَّاسِ عَبْدٌ عَرَفَ رَبَّهُ فَطَاعَهُ، وَعَرَفَ عَدُوَّهُ فَصَاهَهُ... (محمدی ری شهری و شیخی، ۱۳۸۹ الف، ج ۷، ص ۵۳۲)؛ هان! خردمندترین مردم بنده‌ای است که پروردگارش را شناخت و فرمانش برد و دشمنش را شناخت و نافرمانی کرد». امیرالمؤمنین علیه السلام در حدیثی ویژگی بدترین دشمنان را این‌گونه بیان فرموده‌اند: «شَرُّ الْأَعْدَاءِ أَعْدَهُمْ غَوْرًا وَأَخْفَاهُمْ مَكِيدَةً (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۹۷)؛ بدترین دشمن، آن دشمنی است که دقت و فرورفتن او در مسائل از همگان دورتر و دقیق‌تر، و کید و مکرش پنهان‌تر باشد». همچنین در حدیث دیگری به نحوه مواجهه با دشمن اشاره می‌کنند: «أَقْتُلِ الْأَشْيَاءَ لِعَدُوِّكَ الْأُتْرُقَةَ أَنْكَ اتَّخَذَتْهُ عَدُوًّا (محمدی ری شهری و همکاران، ۱۳۸۹ ب، ج ۴، ص ۲۷۰)؛ کُشنده‌ترین چیزها برای دشمن آن است که به وی نفهمانی که او را دشمن گرفته‌ای».

با پیروزی انقلاب اسلامی و جهت‌گیری حاکمیت الهی و گفتمان استکبارستیزی و دفاع از محرومان و مستضعفان و با ارائه ادبیات بیداری و مقاومت، تقابل و تضاد جبهه حق با محوریت انقلاب اسلامی در برابر جبهه باطل آشکارتر و شفاف‌تر شد و در عرصه‌ها و ابعاد مختلف ظهور و بروز یافت؛ چراکه قدرت‌های استکباری

و استعمارگر موجودیت و دوام سلطهٔ خویش را با انقلاب اسلامی در خطر نابودی می‌دیدند و بدیهی است که از هر فرصت و ابزار و روشی برای مقابله با آن استفاده کنند (دهقان و شیرازی، ۱۴۰۰، ص ۱۵۳). از این رو دشمن‌شناسی در رهنمودهای امامین انقلاب جایگاه ویژه‌ای دارد. امام خمینی علیه السلام شناخت دشمن را ضروری می‌شمارند: «باید متوجه باشید؛ باید شما دشمنان را بشناسید. اگر نشناسید، نمی‌توانید دفعش بکنید» (موسوی خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲، ص ۴۶۳). ایشان همچنین بر شناخت نقشه‌های دشمن تأکید می‌ورزند: «ما باید در کارهایی که دشمن‌های ما می‌کنند، دقت کنیم و تحلیل کنیم ببینیم که آنها به چه چیز زیاد اهمیت می‌دهند. ما از گفتار و کردار آنها باید کشف کنیم که آنها چه می‌خواهند و ما باید چه بکنیم» (موسوی خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۵، ص ۴۶۹). یکی از تأکیدات ایشان، لزوم هوشیاری دربارهٔ توطئه‌ها و نقشه‌های بیگانگان بوده است: «دشمن از انواع وسایل و دسایس بهره‌مند است. توطئه‌ها در کمین ماست. تنها هوشیاری و انضباط انقلابی و اطاعت از فرمان‌های رهبری است که همهٔ توطئه‌ها را نقش بر آب می‌سازد» (موسوی خمینی، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۱۲۶).

این موضوع در بیانات مقام معظم رهبری نیز در سال‌های متمادی به‌صورت مکرر مطرح شده است. ایشان در بیان ضرورت و اهمیت شناخت دشمن می‌فرمایند:

دشمن را باید شناخت. دشمن‌شناسی یکی از مهم‌ترین کارهاست. نباید در شناخت دشمن اشتباه کرد. بعضی‌ها دشمن واقعی و اصلی را ندیده می‌گیرند و چیزهای فرعی را به‌عنوان دشمن به حساب می‌آورند. این خطای بزرگی است و ممکن است سال‌ها عمر دنیای اسلام را هدر دهد (بیانات در همایش جهان اسلام، چالش‌ها و فرصت‌ها، ۱۳۸۲/۱۰/۰۲).

ایشان در بیانی دیگر، ضرورت شناخت دشمن را این‌گونه بیان کرده‌اند: «دشمن را بشناسیم. حواسمان جمع باشد. «مَنْ نَامَ لَمْ يَنْمَ عَنْهُ»؛ اگر شما در سنگر، در مقابل دشمن خوابت ببرد، معنایش این نیست که دشمن هم خوابش برده؛ او ممکن است بیدار باشد؛ کم‌اینکه همین جور هم هست» (بیانات در ابتدای جلسهٔ درس خارج فقه، ۱۳۹۸/۱۲/۰۴). ایشان در دیدار دانش‌آموزان و دانشجویان، آنها را به شناخت اهداف دشمن ترغیب می‌کنند: «شما جوانان باید خیلی هوشیار و بیدار باشید؛ باید اهداف دشمن را بشناسید» (بیانات در دیدار جمعی از دانش‌آموزان و دانشجویان، ۱۳۸۷/۰۷/۱۲).

نظام آموزشی می‌تواند در زمینهٔ آموزش و انتقال موضوع دشمن‌شناسی نقشی بی‌بدیل داشته باشد. چه‌بسا به‌عنوان یک مسئولیت باید این امر را بر عهده گیرد؛ چنان‌که برخی معتقدند که دشمن‌شناسی در زمینهٔ تربیت (آموزش دشمن) از باب وقایه، امر به معروف، همچنین از باب وظایف حکومت اسلامی و نیز از باب اِعداد قوا و آمادگی برای جهاد و دفاع و تحریض بر آن واجب است (موسوی، ۱۴۰۲).

موضوع دشمن و مواجهه با او، در اسناد بالادستی آموزش و پرورش نیز مطرح شده است؛ به‌طوری‌که تنها

راه تحقق حیات طیبه، تولا و تبراً ذکر شده است. تولای اولیای الهی و تأسی به ایشان تحت عنوان «اسوه‌های حسنه»، وصول به مراتب حیات طیبه را در همه ابعاد فردی و اجتماعی در پی می‌آورد. ازسوی دیگر، برای تحقق حیات طیبه باید دشمنان خدا و موانع راه خدا را شناخت؛ با آنها دشمنی ورزید و با مبارزه خالصانه با همه دشمنان راه خدا سعی کرد حتی الامکان موانعی را که دشمنان خدا - و در واقع دشمنان کمال انسان و سعادت حقیقی او - می‌خواهند در مسیر حرکت آگاهانه و اختیاری بندگان به سوی قرب الی الله و تحقق مراتب حیات طیبه در همه ابعاد ایجاد کنند، برطرف کرد (وزارت آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰، ص ۹۹).

برای تحقق اهداف آموزشی، کتاب‌های درسی مورد استفاده قرار می‌گیرند. کتاب درسی ابزاری است که معلم آن را برای برانگیختن دانش‌آموزان و دادن حداکثر آگاهی و درک و فهم درباره یک مسئله یا موضوع مورد استفاده قرار می‌دهد (فتحی و اجارگاه و آقازاده، ۱۳۹۰، ص ۷). کتاب درسی در همه سطوح تعلیم و تربیت به‌منابۀ ابزار مهم آموزش مطرح است و از آنجاکه عامل اصلی تمرین و آموزش روزانه است، مدرسان از آن به‌عنوان منبع اصلی محتوا، برنامه درسی و ابزار اصلی تدریس در تعیین و جهت‌دهی به فعالیت یادگیری استفاده می‌کنند. به‌طور کلی، هیچ روند تدریسی نمی‌تواند کامل باشد، مگر آنکه کتاب درسی مربوط به خود را داشته باشد (آرمند، ۱۳۹۹، ص ۵). شناخت دشمن و تهدیدات دشمن و مقابله با آن، در قالب موضوعاتی چون امنیت، تهدید، تهاجم، دفاع، انقلاب اسلامی، بسیج و آشنایی با حماسه، دفاع مقدس، مباحث مربوط به عرصه دفاع نظامی و دفاع غیرنظامی، در کتب درسی نیز منعکس شده است (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۴۰۲). برای تحقق این اهداف، برنامه درسی آمادگی دفاعی تدوین یافته است.

با توجه به اهمیت و ضرورت دشمن‌شناسی از یک‌سو و جایگاه کتاب‌های درسی در آموزش و انتقال آن ازسوی دیگر، بررسی کتاب‌های درسی از جهت توجه به این موضوع، ضرورت می‌یابد. شناسایی و ارزیابی ویژگی‌ها، نقاط قوت و ضعف، نگرش‌ها و دیدگاه‌ها، همبستگی‌ها، و اصول علمی محتوا، متن و تصویر کتاب‌های درسی، با تحلیل محتوای کتاب‌ها قابل دستیابی است. تحلیل محتوا می‌تواند به بهبود فرایند آموزش و طراحی کتاب‌های درسی منجر شود (یارمحمدیان، ۱۳۹۳، ص ۱۴۹). همچنین از این طریق می‌توان به میزان توجه به اهداف مصوب آموزش و پرورش در کتب درسی پی برد (رسولی و امیرآشنائی، ۱۳۹۰، ص ۳۶). از این‌رو لازم است محتوای این کتاب‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد؛ سپس با توجه به نیازهای آموزش و پرورش بازنگری و اصلاح شود.

برای تحلیل محتوا به یک چهارچوب نظری نیاز است. در پژوهش حاضر، آرا و اندیشه‌های امام خامنه‌ای به‌عنوان چهارچوب نظری انتخاب شده است. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای اسلام‌شناسی برجسته و فقیهی فرزانه است که بیش از سه دهه در زمینه مباحث علمی و هدایت‌های دینی، همچنین تبیین مبانی فلسفه سیاسی اسلام

حضور جدی، فعال و پرنقش دارند. تسلط ایشان بر مباحث اسلامی و تعمق و ژرف‌نگری معظم‌له در علوم حوزوی، در تلفیق این مباحث با علوم جدید، به‌ویژه در عرصه حکومت‌داری و سیاست، از ایشان اسلام‌شناسی روشن‌فکر و متفکری عمیق در این حوزه ساخته است.

با مراجعه و تأمل در آثار نوشتاری و گفتاری مقام معظم رهبری در زمینه سیاست و حکومت، کاملاً روشن می‌شود که ایشان دارای یک فلسفه سیاسی منسجم و مستحکم‌اند و مسائل سیاسی را با دیدی کاملاً علمی و موشکافانه مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهند (غلامی، ۱۳۹۰، ص ۱۶). ویژگی برجسته دیگر ایشان تسلط بر معارف دینی است؛ به‌گونه‌ای که نظرات و رهنمودهایشان مبتنی بر آموزه‌های ناب اسلامی است. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای با احاطه کامل بر متون دینی و روایی، نظریه‌پردازی هستند که با توجه به قرآن و سیره و سنت اهل‌بیت علیهم‌السلام پیرامون مسائل مختلف اظهار نظر می‌کنند. اندیشه‌های معظم‌له در باب دشمن‌شناسی و تبیین اهداف و شیوه‌های دشمنان نیز برگرفته از آیات قرآن و سیره اهل‌بیت علیهم‌السلام است (غلامی، ۱۳۹۰، ص ۱۸).

برای دستیابی به مؤلفه‌های دشمن‌شناسی از دیدگاه امام خامنه‌ای، سخنرانی‌های ایشان، آثار نوشتاری، کتاب‌ها و مقالاتی که به بررسی دیدگاه‌های ایشان درباره دشمن‌شناسی پرداخته بودند، مورد بررسی قرار گرفت و در نهایت پنج مؤلفه ذیل حاصل شد: ماهیت و ویژگی‌های دشمن؛ علت‌ها و دلایل دشمنی دشمن؛ اهداف دشمن؛ ابزارها و شیوه‌های دشمنی دشمن؛ ابزارها و شیوه‌های مقابله با دشمنی دشمن.

پیشینه

در زمینه دشمن‌شناسی، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است که می‌توان آنها را در چند دسته جای داد: بخشی از آنها به مقوله دشمن‌شناسی از منظر قرآن پرداخته‌اند؛ تأکید برخی پژوهشگران در زمینه دشمن‌شناسی بر معارف علوی بوده است؛ عده‌ای نیز دشمن‌شناسی را از نگاه اندیشمندان بررسی کرده‌اند که در این میان موارد قابل توجهی بر اساس نظرات امام خمینی علیه‌السلام و مقام معظم رهبری انجام شده‌اند؛ برخی پژوهش‌ها نیز به‌صورت موردی جنبه‌های مختلف دشمن‌شناسی را مورد بررسی قرار داده‌اند.

«دشمن‌شناسی و دشمن‌ستیزی در سوره انفال» (علیزاده، ۱۳۷۵)، دشمن‌شناسی با تکیه بر معنی‌شناسی واژه «عدو» در قرآن کریم (شفیعی، ۱۳۹۱)، نگرش قرآن کریم در زمینه دشمن‌شناسی در تفاسیر فریقین (مصلائی‌پور یزدی و جمشیدی حسن‌آبادی، ۱۳۹۳)، دشمن‌شناسی در مکتب قرآن با تأکید بر یهودشناسی (حسن‌زاده، ۱۳۹۴)، دشمن‌شناسی از دیدگاه قرآن کریم، معیارها و مصادیق (ناظری، ۱۳۹۶)، تبیین دشمن‌شناسی قرآن با تکیه بر واژه‌شناسی «عدو» و نظایر معنای آن (پیرنجم‌الدین، ۱۳۹۷)، «دشمن‌شناسی قرآنی و استراتژی پیامبر در مواجهه با دشمنان در آیات مقاومت» (محبتی، ۱۴۰۱)، از جمله پژوهش‌های دسته اول هستند.

بر اساس پژوهش شفیعی (۱۳۹۱)، آیات متعدد چهره دشمنان اسلام و راه‌های مقابله با شیوه‌های نفوذ آنان را به‌خوبی تبیین کرده‌اند؛ همچنین با توجه به اینکه علم انسان در شناخت دوست و دشمن خود کافی نیست، وحی و قرآن به کمک او آمده و با آموزه‌های خود، انسان را در شناخت هرچه بهتر دشمن یاری کرده و به تبیین این مهم پرداخته است. پژوهش حسن‌زاده (۱۳۹۴) نشان داد پس از آنکه مسلمانان دارای قدرت سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی شدند، یهودیان نیز گونه‌های دشمنی خویش را دگرگون کردند و دشمنی‌هایشان را در عرصه‌های دیگر بروز دادند که در دو بخش ستیز فرهنگی - تبلیغی و ستیز نظامی خلاصه می‌شود.

چند مورد از پژوهش‌های دسته دوم عبارت‌اند از: «بررسی نقشه راه حکومت امویان با تکیه بر دشمن‌شناسی علوی» (روش‌نفر، ۱۳۹۲)؛ «ضرورت دشمن‌شناسی از دیدگاه امام علی علیه السلام (علیزاده و کریبی، ۱۳۹۷)؛ «عملکرد حضرت علی علیه السلام در دشمن‌شناسی و رویارویی با دشمنان» (مظاهری و دیگران، ۱۴۰۱)؛ «دشمن‌شناسی و جنگ نرم از منظر نهج‌البلاغه» (عزیزی، ۱۴۰۱)؛ «دشمن‌شناسی و مقابله در جنگ نرم از منظر نهج‌البلاغه با مطالعه موردی شایعه‌پراکنی» (حسن‌پور و بنی‌اسدی، ۱۴۰۱).

از جمله پژوهش‌های دسته سوم نیز می‌توان به این موارد اشاره کرد: «دشمن‌شناسی و دشمن‌ستیزی از دیدگاه امام علیه السلام (سلمان‌پور، ۱۳۷۸)؛ «دشمن‌شناسی از دیدگاه مقام معظم رهبری، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (کاظمی، ۱۳۹۳) دشمن‌شناسی: شناخت دشمن و روش‌های مقابله با آن از منظر حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) رهبر معظم انقلاب اسلامی (پورفاضلی، ۱۳۹۴)؛ راه‌های مقابله با دشمن از دیدگاه امام خمینی علیه السلام (کرکه‌آبادی و ابراهیمی مناب، ۱۳۹۷)؛ «دشمن‌شناسی و اهمیت آن و نقش امام خمینی علیه السلام در شناخت و مقابله با دشمن در کلام امام خامنه‌ای (دام‌ظله)» (ملک‌حسینی، ۱۳۹۷)؛ «الگوی دشمن‌شناسی از دیدگاه حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) با تأکید بر صهیونیسم» (دهقان و شیرازی، ۱۴۰۰)؛ «برداشتی از الگوی دشمن‌شناسی از دیدگاه حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) با تأکید بر آمریکا» (شیرازی، ۱۴۰۰)؛ «دشمن‌شناسی رهبری در جریان‌ات مختلف سیاسی با تأکید بر روش دشمن‌شناسی حضرت علی علیه السلام در نهج‌البلاغه (نوری امامزاده‌ای، ۱۴۰۱)؛ «دشمن‌شناسی در بیانیه گام دوم انقلاب» (شریفی، ۱۴۰۱)؛ «ضرورت دشمن‌شناسی برای نسل جدید در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای» (عرفانی، ۱۴۰۲).

یافته‌های تحقیق کاظمی (۱۳۹۳) بیانگر آن است که از نظر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، نظام سلطه و استکبار جهانی، به‌ویژه آمریکا، در رأس دشمنان نظام جمهوری اسلامی ایران قرار دارند. مادامی که جمهوری اسلامی ایران سیاست‌های استقلال‌طلبانه و عدالت‌خواهانه خودش را دنبال کرده، در مقابل نظام سلطه مقاومت کند، این دشمنی‌ها وجود دارد. بر اساس نتایج پژوهش نوری امامزاده‌ای (۱۴۰۱) موارد دشمن‌شناسی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای عبارت

بودند از: «تفکیک دوست از دشمن»، «بصیرت»، «استقامت»، «تقویت مدیریتی»، «هوشیاری و درک موقعیت»، «جرئت اقدام و نترسیدن از سختی‌ها و خطرها». پژوهش شریفی (۱۴۰۱) شیوه دشمن برای رسیدن به اهداف را تحریف واقعیت‌ها، استفاده از همه ابزارهای در اختیار، مایوس کردن مردم و مسئولین، و ایجاد اقتصاد ضعیف عنوان می‌کند. یافته‌های پژوهش عرفانی (۱۴۰۲) علت نیاز به دشمن‌شناسی را پیشگیری از فریب خوردن، ناکام گذاشتن دشمن در ایجاد ناامنی، جلوگیری از نفوذ، شناخت تهدیدات و راهکارهای دشمنی می‌داند.

دسته چهارم نیز از جنبه‌های مختلف به موضوع دشمن‌شناسی توجه کرده‌اند. دشمن‌شناسی در سیره حضرت فاطمه زهراء علیهاالسلام (پایدار، ۱۳۹۷)، «طراحی چهارچوب ساختاری - تفسیری دشمن‌شناسی در مکتب شهید سلیمانی» (معینی‌پور و احمدی، ۱۴۰۱) و «دشمن‌شناسی در تربیت سیاسی از منظر فقه تربیتی» (موسوی، ۱۴۰۲) بخشی از پژوهش‌های این دسته‌اند.

بررسی پیشینه نشان داد که با وجود تلاش‌های قابل توجه در زمینه دشمن‌شناسی، پژوهش یا پژوهش‌هایی که دشمن‌شناسی در کتاب‌های درسی را مورد توجه قرار داده باشند، یافت نشد. پژوهش حاضر تلاشی است برای بررسی میزان توجه به دشمن‌شناسی در کتاب‌های درسی آمادگی دفاعی پایه نهم و دهم بر اساس دیدگاه‌های امام خامنه‌ای (دام‌ظله).

۱. روش‌شناسی

برای دستیابی به اهداف هر پژوهشی لازم است که از روش مناسب استفاده شود. اهداف پژوهش پیشرو با روش تحلیل محتوا قابل تحقق است. تحلیل محتوا یکی از روش‌های ارزیابی محتوای کتاب‌های درسی است. این روش به‌عنوان یک شیوه پژوهشی در حوزه‌های مختلفی از علوم انسانی، از جمله روان‌شناسی و علوم تربیتی کاربرد دارد (حسن‌مرادی، ۱۳۸۸، ص ۲۹). گرچه تحلیل محتوا یک روش علمی برای بررسی و تفسیر محتوای منابع مختلف، از جمله کتاب‌ها، مقالات، رسانه‌ها و... است، اما کتاب‌های درسی به‌طور ویژه‌ای مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته‌اند؛ چراکه حاوی اطلاعات زیادی درباره برنامه درسی هستند (گال و دیگران، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۶۱۹).

این روش می‌تواند برای بررسی محتوای کتاب‌های درسی از نظر اهداف آموزشی، محتوای علمی، روش‌های تدریس، و سایر جنبه‌ها مورد استفاده قرار گیرد؛ همچنین سبب می‌شود که معلمان و مؤلفان کتب آموزشی و برنامه‌ریزان درسی و آموزشی با ویژگی‌های لازم برای ارائه یک کتاب درسی آشنا شوند و آنها را در جهت ارائه بهتر کتب، جزوات، نرم‌افزارها و رسانه‌های آموزشی یاری دهد (رسولی و امیرآشنایی، ۱۳۹۰، ص ۳۸).

برای تحلیل محتوا ابتدا باید موضوع مورد مطالعه تعیین شود که در این پژوهش «دشمن‌شناسی» است. تعیین جامعه و نمونه آماری، بخش دیگری از فرایند تحلیل محتواست. سپس باید ابزاری برای جمع‌آوری اطلاعات با

توجه به موضوعی که قرار است پژوهش در آن انجام گیرد، تهیه شود. در مرحله بعد، جمع‌آوری اطلاعات مربوط به طرح تحقیق انجام می‌گردد. پس از انجام مراحل یادشده، به تجزیه و تحلیل و تفسیر داده‌ها پرداخته می‌شود.

این پژوهش با رویکرد کیفی و به‌روش تحلیل محتوای کتاب درسی انجام شده است. هدف اصلی، بررسی میزان انعکاس مفهوم دشمن‌شناسی بر اساس اندیشه‌های مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در کتاب درسی آمادگی دفاعی است. جامعه آماری این پژوهش دو جلد کتاب درسی آمادگی دفاعی پایه نهم و دهم سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ است. برای دستیابی به نتایج دقیق، نمونه‌گیری صورت نگرفته و کل محتوای کتاب مورد بررسی قرار گرفته است. به‌عبارت‌دیگر، نمونه منطبق بر جامعه در نظر گرفته شده است. ابزار گردآوری داده‌ها، سیاهه تحلیل محتوای محقق‌ساخته بوده و برای تهیه آن، اندیشه‌های مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در زمینه دشمن‌شناسی و بیانات ایشان در این زمینه مورد مطالعه قرار گرفته و مؤلفه‌های دشمن‌شناسی استخراج شده است.

برای برآورد روایی ابزار از روش هولستی استفاده شده است. روش هولستی این امکان را فراهم می‌کند که میزان توافق بین کدگذاران در کدگذاری محتوا مشخص شود (سعدی‌پور، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۹۱). این روش، به‌ویژه در شرایطی که لازم باشد اعتبار کدگذاری‌های انجام‌شده بررسی شود، مفید خواهد بود. محاسبه توافق کدگذاران، عدد ۰/۸۲ را نتیجه داد که حاکی از میزان توافق بالا از سوی کدگذاران است. برای تعیین اعتبار پژوهش نیز روش بررسی توسط متخصصان مورد استفاده قرار گرفته است؛ به این صورت که ابزار پژوهش در اختیار چند تن از استادان آشنا با اندیشه‌های امام خامنه‌ای و خبره در علوم تربیتی قرار گرفته و نظر اصلاحی ایشان اعمال شده است. بر اساس مؤلفه‌های به‌دست‌آمده، متن درس، تصاویر و فعالیت‌های کتاب به‌عنوان واحد تحلیل شناسایی و کدگذاری شده است. همچنین سؤال پژوهش حاضر از این قرار است: مؤلفه‌های دشمن‌شناسی بر اساس دیدگاه‌های امام خامنه‌ای در کتاب درسی آمادگی دفاعی پایه نهم و دهم چه میزان مورد توجه قرار گرفته است؟

۲. یافته‌های پژوهش

دشمن‌شناسی به‌عنوان یک موضوع اساسی در حوزه دفاع و امنیت ملی نقش مهمی در افزایش آگاهی و آمادگی دانش‌آموزان برای مواجهه با تهدیدات ایفا می‌کند. در این راستا، محتوای کتاب‌های درسی آمادگی دفاعی به‌عنوان یکی از منابع کلیدی آموزشی در این زمینه، مورد تحلیل قرار گرفته است. چنان‌که ذکر شد، بررسی محتوای این کتاب‌ها می‌تواند به شناسایی نقاط قوت و ضعف موجود در آموزش مفاهیم دشمن‌شناسی کمک کند و به طراحان محتوای آموزشی در راستای بهبود و ارتقای کیفیت آموزش‌ها یاری رساند. در ادامه، یافته‌های پژوهش در خصوص میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های دشمن‌شناسی در کتاب‌های درسی آمادگی دفاعی بررسی شده است. این یافته‌ها می‌توانند نمای روشن از وضعیت کنونی آموزش دشمن‌شناسی ارائه دهند و پیشنهادهایی برای بهبود آن ارائه کنند.

جدول ۱. مؤلفه‌های دشمن‌شناسی در کتاب‌های درسی آمادگی دفاعی

درصد	فراوانی	آمادگی دفاعی پایه دهم			آمادگی دفاعی پایه نهم			کتاب درسی
		فعالیت‌ها	تصاویر	متن	فعالیت‌ها	تصاویر	متن	مؤلفه / واحد تحلیل
۷/۱۷	۵۰	۱	۴	۱۸	۳	۱	۲۳	ماهیت و ویژگی‌های دشمن
۵/۴۵	۳۸	۱	۰	۱۹	۲	۲	۱۴	علت‌ها و دلایل دشمنی
۱۰/۱۸	۷۱	۳	۱	۳۹	۸	۱	۱۹	اهداف دشمن
۱۴/۳۴	۱۰۰	۸	۱۳	۴۸	۱۰	۰	۲۱	ابزارها و شیوه‌های دشمن
۶۲/۸۴	۴۳۸	۲۰	۶۲	۱۵۰	۴۰	۵۲	۱۱۴	ابزارها و شیوه‌های مقابله با دشمن
۱۰۰	۶۹۷	۳۳	۸۰	۲۷۴	۶۳	۵۶	۱۹۱	فراوانی
	۱۰۰	۴/۷۳	۱۱/۴۷	۳۹/۱	۹/۰۳	۸/۰۳	۲۷/۴	درصد فراوانی

۲-۱. مؤلفه ماهیت و ویژگی‌های دشمن

اولین و اساسی‌ترین گام در فرایند دشمن‌شناسی، تعریف دقیق دشمن و تشخیص مصادیق اصلی آن است. دشمن یک مفهوم انتزاعی و خیالی نیست؛ بلکه واقعیتی مشخص است که باید آن را به‌درستی شناسایی کرد تا از دشمن‌تراشی‌های داخلی و انحرافی پرهیز شود. دشمن، هر فرد یا جریانی است که با حاکمیت یک نظام مستقل، مردمی و دینی مخالف باشد. این تعریف، دایره وسیعی از مخالفان را شامل می‌شود که منافع خود را در

تضاد با چنین نظامی می‌بینند. این گروه‌ها شامل طمع‌ورزان، غارتگران ثروت‌های ملی، سودجویان، زورگویان، وابستگان به قدرتهای خارجی و کسانی هستند که از حاکمیت فرهنگ دینی زیان شخصی می‌بینند. با این حال در رأس این مجموعه، دشمنان خارجی قرار دارند که از شکل‌گیری حکومت اسلامی بیشترین ضرر را متحمل شده‌اند. به‌طور مشخص، ایالات متحده آمریکا به دلیل خسارت‌های فراوانی که از پیروزی انقلاب اسلامی دیده است، دشمن اصلی و پیشرو معرفی می‌شود و پس از آن، صهیونیست‌ها و کمپانی‌های بزرگ جهانی قرار دارند (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۷۸/۰۹/۲۶).

از آنجاکه شناخت ماهیت و ویژگی‌های دشمن برای هر نوع اقدامی یک پیش‌نیاز تلقی می‌شود، لازم است برنامه دینی به‌گونه‌ای طراحی شود که آگاهی از ویژگی‌ها و خصوصیات دشمن را برای دانش‌آموزان در پی داشته باشد. این توجه می‌تواند به دانش‌آموزان کمک کند که درک بهتری از ماهیت دشمن و تهدیدات آن پیدا کنند. این مؤلفه، در مجموع، پنجاه مرتبه در کتاب‌های آمادگی دفاعی تکرار شده است. کمترین تکرار این مؤلفه، در بخش فعالیت‌ها با یک مورد مشاهده شده است که به‌نظر می‌رسد نیاز به گنجاندن فعالیت‌های تعاملی بیشتر در این زمینه وجود دارد. این میزان فراوانی، معادل هفت درصد از کل محتوای کتاب است که می‌تواند نشان‌دهنده نیاز به تقویت این بخش در محتوای آموزشی باشد.

۲-۲. مؤلفه علت‌ها و دلایل دشمنی

دشمنی با جمهوری اسلامی ایران، نه از سر دشمن‌تراشی، بلکه واکنشی طبیعی به تحولات اساسی‌ای است که انقلاب اسلامی در سطوح داخلی، منطقه‌ای و جهانی ایجاد کرده است. انقلاب اسلامی با قطع منافع نامشروع قدرت‌های سلطه‌گر، احیای هویت اسلامی، مقابله با سلطه خارجی، ترویج خوداتکایی، و حمایت از مقاومت، زمینه‌ساز خشم قدرت‌های غربی شد. پیش از انقلاب، ایران به‌مثابه حیاط خلوت قدرت‌های استعماری عمل می‌کرد و منابع آن در اختیار بیگانگان بود. انقلاب با تأکید بر استقلال سیاسی و اقتصادی، این روند را متوقف کرد و همین مسئله یکی از ریشه‌های اصلی دشمنی به‌شمار می‌رود. تحول ساختاری انقلاب الگویی الهام‌بخش برای جهان اسلام شد و موجی از بیداری اسلامی و مقاومت را در منطقه ایجاد کرد. کشورهایی مانند فلسطین، لبنان و یمن از این روحیه اثر پذیرفتند و در برابر سلطه و اشغال ایستادند؛ اتفاقی که منافع بلندمدت غرب را تهدید کرد. جمهوری اسلامی با نفی ساختار سلطه‌گر/سلطه‌پذیر در سطح بین‌الملل، به چالش‌گر نظم جهانی تبدیل شد (بیانات در خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۸۲/۱۱/۲۴).

احیای خودباوری ملی از دیگر عوامل اصلی دشمنی‌هاست. انقلاب اسلامی با تکیه بر توان داخلی مسیر پیشرفت در حوزه‌های علمی، دفاعی و صنعتی را در پیش گرفت و امکان الگوسازی برای دیگر ملت‌ها را فراهم کرد. این امر

نگرانی قدرت‌های بزرگ از شکل‌گیری یک «ژاپن اسلامی» را افزایش داد. همچنین حمایت انقلاب اسلامی از آرمان فلسطین و مقابله با رژیم صهیونیستی معادلات امنیتی منطقه را بر هم زد و خصومت آمریکا و اسرائیل را تشدید کرد. در نهایت، گفتمان عدالت‌محور و ضد سلطهٔ جمهوری اسلامی، به‌عنوان بدیلی برای نظام لیبرال سرمایه‌داری، تهدیدی ایدئولوژیک برای نظم جهانی موجود تلقی می‌شود (بیانات در خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۸۲/۱۱/۲۴)

این مؤلفه ۳۸ بار در کتاب‌ها مورد توجه قرار گرفته است. بیشترین میزان تکرار این مؤلفه، در متن کتاب‌های پایهٔ دهم با نوزده مورد بوده است. آگاهی از علت و دلایل دشمنی دشمنان می‌تواند به دانش‌آموزان کمک کند که به‌طور عمیق‌تری به تحلیل رفتارهای دشمن بپردازند و درک بهتری از انگیزه‌ها و راهبردهای آنها پیدا کنند. این توجه به دلایل دشمنی می‌تواند به دانش‌آموزان کمک کند تا در مواجهه با چالش‌ها و تهدیدات، تصمیم‌گیری‌های بهتری داشته باشند و بینش صحیحی از زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و سیاسی دشمنی‌ها پیدا کنند. با وجود اهمیت بالای این مورد، مؤلفان کتاب‌های آمادگی دفاعی تأکید چندانی بر آن نداشته‌اند؛ به‌گونه‌ای که پس از مؤلفهٔ دلایل دشمنی، کمترین میزان توجه در بین مؤلفه‌ها به این مورد اختصاص یافته است.

۳-۲. مؤلفهٔ اهداف دشمن

اهداف دشمن دارای ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و امنیتی است و مقابله با آن مستلزم بصیرت راهبردی، تقویت اعتماد عمومی و حفظ انسجام ملی است. درک این اهداف و شناخت روش‌های مقابله‌ای شرط لازم برای استمرار حرکت انقلابی و تحقق آرمان‌های جمهوری اسلامی به‌شمار می‌رود. از دیدگاه مقام معظم رهبری، دشمنی‌های مستمر با جمهوری اسلامی ایران ریشه در اهداف کلان و ساختار قدرت‌های استکباری دارد که با ماهیت و جهت‌گیری‌های انقلاب اسلامی در تعارض اساسی قرار دارند.

اصلی‌ترین هدف دشمن، نابودی کامل ساختار جمهوری اسلامی و در صورت عدم توفیق، تغییر محتوا و ماهیت آن از درون است. تلاش برای تبدیل جمهوری اسلامی به حکومتی بی‌هویت و فاقد روح انقلابی، از مصادیق این راهبرد است. دشمن با بهره‌گیری از ابزارهای رسانه‌ای و روانی می‌کوشد که میان ارکان اصلی نظام، اعم از رهبری، قوای سه‌گانه و نیروهای انقلابی، اختلاف و شکاف ایجاد کند. این پروژه با هدف تضعیف انسجام درونی نظام و ناکارآمد نشان دادن آن پیگیری می‌شود (بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان استان کرمان، ۱۳۸۴/۰۲/۱۹).

از منظر رهبر انقلاب، فشار اقتصادی به‌مثابهٔ ابزاری برای دلسرد کردن مردم و کاستن از اعتماد عمومی به‌کار گرفته می‌شود. تحریم‌های گسترده، محاصرهٔ مالی و ایجاد بحران‌های معیشتی از جمله ابزارهای دشمن برای تضعیف پیوند مردم با نظام هستند (بیانات در دیدار زائران و مجاوران بارگاه حضرت علی‌بن‌موسی‌الرضا علیه‌السلام، ۱۳۸۸/۰۱/۰۱)

ممانعت از پیشرفت ایران در عرصه‌های دانش‌بنیان و فناوری‌های راهبردی، از دیگر اهداف دشمن است.

تحریم‌های علمی، فشار بر نخبگان، و محدودیت در دسترسی به دانش و تجهیزات پیشرفته، در راستای این سیاست دنبال می‌شود. رهبر انقلاب برای توصیف استفاده هم‌زمان دشمن از ابزارهای اقتصادی، سیاسی، امنیتی، سایبری و رسانه‌ای، از مفهوم «جنگ ترکیبی» استفاده می‌کنند. این نوع جنگ با هدف فروپاشی تدریجی توان ملی و ایجاد بحران در عرصه‌های مختلف طراحی شده است (بیانات در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی، ۱۴۰۲/۰۱/۰۱) اهداف دشمن به‌طور کلی ۷۱ مرتبه در کتاب‌ها تکرار شده که نشان‌دهنده اهمیت این موضوع در آموزش است. از این تعداد، ۳۹ مورد در متن کتاب‌ها ذکر شده که نشان‌دهنده تمرکز بر تشریح و تحلیل اهداف دشمن با استفاده از متن درس در این کتاب‌هاست. کمترین تکرار این مؤلفه نیز در بخش تصاویر با یک مورد بوده است. این امر نشان می‌دهد که به‌قرار دادن محتوای بصری بیشتر در این زمینه نیاز است تا دانش‌آموزان بتوانند اهداف دشمن را به‌طور بصری و ملموس‌تر درک کنند.

۲-۴. مؤلفه ابزارها و شیوه‌های دشمن

ابزارها و شیوه‌های دشمنان جمهوری اسلامی ایران در جنگ با ملت ایران، متنوع، پیچیده و چندلایه است. مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) این ابزارها را در چند محور اصلی تبیین کرده‌اند.

یکی از برجسته‌ترین ابزارهای دشمن، «تبلیغات گسترده» و عملیات روانی است. دشمن می‌کوشد که با تحریف واقعیت‌ها، انتشار شایعات، تخریب باورهای دینی و ایجاد فضای یأس و ناامیدی، بر افکار عمومی تأثیر بگذارد و روحیه مقاومت را در ملت تضعیف کند. این عملیات تبلیغاتی، به‌طور خاص ایمان مردم، اعتماد به ولایت فقیه و استقلال فکری جامعه را نشانه گرفته است. از دیگر شیوه‌های دشمن، «تفرقه‌افکنی مذهبی» است. استفاده ابزاری از اختلافات میان مذاهب اسلامی، به‌ویژه ایجاد شکاف میان شیعه و سنی، از سیاست‌های ثابت دشمنان برای تضعیف اتحاد امت اسلامی است. رهبر انقلاب این رویکرد را بخشی از سیاست راهبردی استعمار در دنیای اسلام دانسته‌اند که هدف آن جلوگیری از شکل‌گیری قدرت اسلامی واحد است: «سیاست قدیمی استعمار ایجاد تفرقه میان مسلمانان است... دشمن از هر وسیله‌ای برای تضعیف وحدت اسلامی استفاده می‌کند» (بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان اجلاس وحدت اسلامی، ۱۳۹۵/۰۹/۲۷).

«نفوذ فرهنگی» و شبیخون نرم از مهم‌ترین ابزارهای دشمن در حوزه فرهنگ است. دشمن می‌کوشد که از طریق رسانه‌های ماهواره‌ای، فضای مجازی، فیلم، موسیقی و ادبیات، سبک زندگی غربی را به‌صورت خزنه جایگزین ارزش‌های اسلامی کند. تخریب بنیان خانواده، تضعیف غیرت دینی و تحقیر هویت اسلامی، از اهداف این هجمه فرهنگی است: «امروز یک جنگ نرم تمام‌عیار در دنیا وجود دارد. هدف این جنگ، ذهن‌ها و دل‌هاست؛ نه مرزها و خاک‌ها» (بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۸/۰۶/۲۶).

در بعد سیاسی نیز «نفوذ در ارکان تصمیم‌گیری و نخبگان» یکی از شیوه‌های کلیدی دشمن است. تلاش برای جهت‌دهی به افکار نخبگان سیاسی، دانشگاهی و فرهنگی با هدف انحراف انقلاب از مسیر اصلی خود، بخشی از نقشه دشمن در مقابله با جمهوری اسلامی است. «نفوذ از خطرناک‌ترین تهدیدات دشمن است؛ یعنی آنجایی که دشمن بتواند در مراکز تصمیم‌گیری یا تصمیم‌سازی کشور اثر بگذارد» (بیانات در دیدار با فرماندهان سپاه، ۱۳/۰۷/۱۳۹۴). از سوی دیگر، دشمن از ابزار «اقتصادی» نیز بهره می‌گیرد. تحریم‌های ظالمانه، فشارهای معیشتی و اخلال در نظام تولید و بازار ایران، با هدف ایجاد ناراضی‌های عمومی و فاصله‌افکنی میان مردم و نظام طراحی شده‌اند. «تحریم اقتصادی امروز یکی از ابزارهای دشمن است، برای اینکه ملت ایران را از حرکت بازدارد» (بیانات در دیدار با کارگران، ۱۰/۰۲/۱۳۹۷).

در مجموع، شیوه‌های دشمن متکی بر شبکه‌ای از ابزارهای تبلیغی، فرهنگی، روانی، اقتصادی، سیاسی و مذهبی است که در راستای تضعیف پایه‌های انقلاب و از بین بردن مقاومت ملی برنامه‌ریزی شده‌اند. رهبر انقلاب تأکید دارند که تنها با «بصیرت»، «اتحاد» و «تقویت ایمان دینی» می‌توان در برابر این ابزارها ایستادگی کرد و تهدیدات دشمن را به فرصت تبدیل نمود.

این مؤلفه صد مرتبه در دو کتاب نهم و دهم ذکر شده است که معادل چهارده درصد از کل فراوانی را شامل می‌شود. این آمار نشان‌دهنده توجه به شیوه‌ها و ابزارهای دشمن در مواجهه با تهدیدات است. کمترین میزان توجه به این مؤلفه، در کتاب پایه نهم در بخش تصاویر بوده که نشان می‌دهد این موضوع در قالب بصری کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۲-۵. مؤلفه ابزارها و شیوه‌های مقابله با دشمن

راهبردهای مقابله با دشمن از دیدگاه مقام معظم رهبری مبتنی بر اصولی چون ایمان، بصیرت، وحدت و ایستادگی در برابر تهاجم همه‌جانبه دشمن است. رهبر انقلاب اسلامی تأکید دارند که مقابله با دشمن تنها از طریق نظامی یا سیاسی میسر نیست؛ بلکه جهاد همه‌جانبه در ابعاد فرهنگی، اعتقادی، اقتصادی و رسانه‌ای را می‌طلبد.

یکی از مهم‌ترین ابزارهای مقابله، بصیرت و آگاهی سیاسی مردم و مسئولان است. ایشان تأکید می‌کنند که جامعه باید دشمن و روش‌ها و اهدافش را به‌درستی بشناسد تا فریب ظواهر و نقشه‌های پیچیده آن را نخورد: «دشمن نمی‌خواهد مردم بصیرت سیاسی داشته باشند... بصیرت مردم خنثی‌کننده توطئه‌هاست» (بیانات در دیدار با اعضای مجلس خبرگان، ۲۳/۱۲/۱۳۸۶). اتحاد و انسجام ملی نیز از ارکان اصلی مقابله با دشمن معرفی شده است. وحدت میان اقشار، نهادها، اقوام و مذاهب اسلامی سد محکمی در برابر تفرقه‌افکنی دشمن ایجاد می‌کند. ایشان قاطعیت ملی و الفت دل‌ها را نقطه مقابل القانات دشمن می‌دانند: «اگر اتحاد ملی مستحکم باشد، دشمن کاری نمی‌تواند بکند» (بیانات در دیدار مردم تبریز، ۲۸/۱۱/۱۳۸۱)؛ «هدف دشمن این است که در صفوف ملت

شکاف ایجاد کند... راه مقابله، حفظ وحدت است» (بیانات در دیدار بسیجیان، ۱۳۹۲/۰۸/۲۹).

ایستادگی بر آرمان‌ها و اصول انقلاب از دیگر شیوه‌های راهبردی مقابله است. معظم‌له هشدار می‌دهند که کوتاه آمدن از ارزش‌ها زمینه نفوذ و استحالهٔ تدریجی را فراهم می‌سازد: «هرجا به اصول انقلاب پایبند بوده‌ایم، پیش رفته‌ایم؛ هرجا کوتاه آمدیم، عقب ماندیم» (بیانات در دیدار با دانشجویان، ۱۳۸۶/۰۹/۰۷). در حوزهٔ اقتصادی نیز جهاد اقتصادی به‌منظور خنثی‌سازی تحریم‌ها و کاهش وابستگی از طریق تولید داخلی، تقویت زیرساخت‌ها و پرهیز از اسراف، یکی از راهبردهای مهم رهبری در برابر فشار اقتصادی دشمن معرفی شده است: «جهاد اقتصادی یعنی تحرک عمومی برای ضربه زدن به تحریم دشمن و تقویت ساخت درونی کشور» (بیانات در آغاز سال، مشهد مقدس، ۱۳۹۰/۰۱/۰۱).

شیوه‌ها و ابزارهای مقابله با دشمن پر تکرارترین مؤلفه در کتاب درسی آمادگی دفاعی است که ۴۳۸ بار مورد توجه قرار گرفته و نشان‌دهندهٔ اهمیت بالای آموزش شیوه‌های مقابله با دشمن از نظر مؤلفان کتاب است. شناخت ابزارها و شیوه‌های مقابله با دشمن می‌تواند به دانش‌آموزان کمک کند که مهارت‌های لازم را برای مواجهه با تهدیدات کسب کنند. کمترین میزان آن در فعالیت‌های کتاب دهم با بیست مورد بوده است. این کمبود می‌تواند به این معنا باشد که دانش‌آموزان نیاز دارند که در فعالیت‌های تعاملی بیشتری شرکت کنند تا بتوانند شیوه‌های مقابله با دشمن را به‌طور مؤثرتری یاد بگیرند.

بررسی یافته‌های مربوط به واحدهای تحلیل نیز نشان می‌دهد که ۶۶ درصد مؤلفه‌های مربوط به دشمن‌شناسی در متن درس‌ها ذکر شده است و کمترین میزان آن در بخش فعالیت‌هاست که سیزده درصد کل فراوانی را شامل می‌شود. بیست درصد از این مؤلفه‌ها نیز در بخش تصاویر مورد تأکید بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

در مجموع، مؤلفه‌های دشمن‌شناسی ۶۹۷ بار در کتاب‌های درسی آمادگی دفاعی مورد تأکید قرار گرفته‌اند. این آمار نشان‌دهندهٔ اهمیت و ضرورت آموزش مفاهیم دشمن‌شناسی در نظام آموزشی و تلاش برای ارتقای آگاهی دانش‌آموزان در مواجهه با تهدیدات و چالش‌های مختلف است. با وجود این، اشکالاتی در این زمینه وجود دارد که توجه به آنها می‌تواند به بهبود برنامهٔ درسی کمک کند.

چنان‌که ذکر شد، در میان پنج مؤلفهٔ مورد بررسی، مؤلفهٔ «شناخت ماهیت و ویژگی‌های دشمن» از جهت میزان توجه در ردهٔ چهارم است. این در حالی است که شناخت بر هر اقدام و تصمیمی مقدم است. بر اساس آموزه‌های اسلامی، بدون شناخت و آگاهی، رسیدن به هدف غیرممکن یا بسیار دشوار خواهد بود. پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «مَنْ عَمِلَ عَلَى غَيْرِ عِلْمٍ كَانَ مَا يُفْسِدُ أَكْثَرَ مِمَّا يُصْلِحُ» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۴۴)؛ کسی که بدون شناخت عمل کند، خراب‌کردنش بیشتر از درست‌کردن اوست». در حدیثی دیگر، امام صادق علیه السلام فرمودند: «الْعَامِلُ عَلَى غَيْرِ

بَصِيرَةً كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ الطَّرِيقِ وَلَا يَزِيدُهُ سُرْعَةَ السَّبْرِ مِنَ الطَّرِيقِ إِلَّا بُعْدًا (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۴۳)؛ کسی که بدون شناخت عمل کند، همچون کسی است که در بیراهه رود. چنین کسی هرچه تندتر رود، از راه دورتر می‌افتد». بنابراین، مادامی که ماهیت و ویژگی‌های دشمن به‌خوبی شناخته نشود، شناخت اهداف، ابزارها و شیوه‌های آن و راه‌های مقابله با او ممکن نخواهد بود و چه بسا ممکن است باعث سردرگمی و تصمیم اشتباه شود. پس لازم است که شناخت ماهیت دشمن در کتاب درسی بیشتر مورد تأکید قرار گیرد تا بتوان انتظار داشت که پرداختن به سایر مؤلفه‌های دشمن‌شناسی نتیجه مطلوبی در پی داشته باشد. با توجه به این اهمیت، توجه ناکافی به این مؤلفه در متون آموزشی می‌تواند پیامدهای متعددی در سطح نگرش و بینش دانش‌آموزان به‌همراه داشته باشد. بخشی از این پیامدها عبارت‌اند از:

۱. **ایجاد درک سطحی و واکنشی:** تمرکز صرف بر روی روش‌های دشمنی بدون تبیین دقیق ماهیت او، دانش‌آموزان را به جایگاهی واکنشی و منفعل سوق می‌دهد. آنها می‌آموزند که در برابر یک «پدیده» یا «روش» مقابله کنند؛ اما نمی‌آموزند که این پدیده از کدام تفکر و ماهیت نشئت گرفته است.

۲. **افزایش آسیب‌پذیری در برابر فریب:** یکی از مهم‌ترین تأکیدات در بیانات رهبری، تفکیک میان «دشمن اصلی» و «عناصر فریب‌خورده داخلی» است. زمانی که ماهیت دشمن اصلی و کانون دشمنی به‌درستی معرفی نشود، این خطر وجود دارد که جوانان اختلافات سلیقه‌ای و سیاسی داخلی را «دشمنی اصلی» بپندارند. این همان هدفی است که دشمن برای ایجاد شکاف و تفرقه دنبال می‌کند.

۳. **ناتوانی در تحلیل تهدیدات جدید:** روش‌های دشمن همواره در حال تغییر و به‌روزرسانی است. اگر دانش‌آموز صرفاً با مصادیق فعلی تهدید آشنا شود، در آینده قادر به تحلیل و شناسایی تهدیدات جدید نخواهد بود؛ اما اگر «ماهیت» دشمن را که ثابت است (یعنی خوی سلطه‌گری، استکباری و ضدیت با استقلال و دین)، به‌درستی بشناسد، می‌تواند هر اقدام جدیدی از سوی او را پیش‌بینی و تحلیل کند.

۴. **غفلت از علت اصلی خصومت‌ها:** درک این موضوع که علت دشمنی‌ها نفس وجودی انقلاب اسلامی و «جمع کردن سفره غارت بیگانگان» است، به ملت روحیه مقاومت و عزت نفس می‌بخشد؛ اما اگر این چرایی به‌درستی تبیین نشود، ممکن است این تصور غلط ایجاد شود که دشمنی‌ها نتیجه برخی سیاست‌های تهاجمی یا «دشمن‌تراشی» بوده است.

از دیگر نتایجی که از یافته‌های پژوهش به‌دست می‌آید، توزیع نامتوازن مؤلفه‌هاست. تأکید بر «ابزارها و شیوه‌های دشمن» به‌تنهایی بیش از چهار مؤلفه دیگر است. تأکید بیش‌ازحد بر ابزارها و شیوه‌های دشمن می‌تواند به غفلت از دیگر مؤلفه‌های مهم دشمن‌شناسی بینجامد. این عدم توازن ممکن است به دانش‌آموزان این احساس را القا کند که تنها ابزارها و شیوه‌های دشمن اهمیت دارند و دیگر جنبه‌ها، مانند ماهیت، اهداف و دلایل دشمنی می‌توانند نادیده گرفته شوند.

چنان‌که ذکر شد، بیشترین میزان توجه به مؤلفه‌های دشمن‌شناسی، در بخش متن بوده و تنها بیست درصد محتوای ناظر به دشمن‌شناسی در تصاویر کتاب انعکاس یافته است؛ درحالی‌که تصاویر می‌توانند به دانش‌آموزان کمک کنند که مفاهیم پیچیده را بهتر درک کنند. با ارائه اطلاعات بصری، ارتباطات بین مفاهیم برای دانش‌آموزان بیشتر نمایان می‌شود و فرایند یادگیری تسهیل می‌یابد. همچنین این نوع محتوا می‌تواند جذابیت بیشتری برای دانش‌آموزان داشته باشد و در نتیجه، انگیزه و توجه بیشتری به مطالب کتاب در ایشان ایجاد کند. این نتایج می‌توانند به طراحان محتوای آموزشی کمک کنند که با توجه به نقاط قوت و ضعف موجود، محتوای آموزشی را با توزیع متوازن مطالب، استفاده از ظرفیت تصاویر و توجه بیشتر به شناخت ماهیت دشمن به‌گونه‌ای بهبود بخشند که دانش‌آموزان بتوانند به‌طور مؤثرتری با مؤلفه‌های دشمن‌شناسی آشنا شوند و درک عمیق‌تری از آن پیدا کنند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم.

آرمند، محمد (۱۳۹۹). نقدی بر کتاب پژوهش و نگارش کتاب درسی. *پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، ۸۶ (۲۰)، ۱۷-۳۰.
آمدی، عبدالواحدبن محمد (۱۳۷۸). *غرر الحکم و درر الکلم*. ترجمه هاشم رسولی محلاتی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
حسن‌پور، علیرضا و بنی‌اسدی، رضا (۱۴۰۱). دشمن‌شناسی و مقابله در جنگ نرم از منظر نهج‌البلاغه با مطالعه موردی شایعه‌پراکنی. *پژوهش‌های معاصر در علوم و تحقیقات*، ۴ (۳۷)، ۱۲۰-۱۴۷.

حسن‌زاده، محمدحسین (۱۳۹۴). *دشمن‌شناسی در مکتب قرآن با تأکید بر بهبودشناسی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشگاه اصول دین حسن‌مرادی، نرگس (۱۳۸۸). *تحلیل محتوای کتاب درسی*. تهران: آبیژ.

حسینی خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات مقام معظم رهبری. پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری. به‌نشانی: www.khamenei.ir
دهقان، محمدحسن و شیرازی، جعفر (۱۴۰۰). *الگوی دشمن‌شناسی از دیدگاه حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) با تأکید بر صهیونیسم*. *مطالعات دفاعی استراتژیک*، ۸۵ (۱۹)، ۱۵۱-۱۷۶.

رسولی، مهستی و امیرآشنایی، زهرا (۱۳۹۰). *تحلیل محتوا با رویکرد کتب درسی*. تهران: جامعه‌شناسان.

سعدی‌پور، اسماعیل (۱۳۹۳). *روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی*. تهران: دوران.

سلمان‌پور، محمدجواد (۱۳۷۸). *دشمن‌شناسی و دشمن‌ستیزی از دیدگاه امام علی (ع) علوم انسانی*، ۹ (۳۰)، ۵۹-۸۴.

شریفی، منوچهر (۱۴۰۱). *دشمن‌شناسی در بیانیه گام دوم انقلاب*. *مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی*، ۴۶ (۱۲)، ۷-۳۰.

شفیعی، مریم (۱۳۹۱). *دشمن‌شناسی با تکیه بر معنی‌شناسی واژه «علو» در قرآن کریم*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشکده علوم قرآنی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.

شیرازی، جعفر (۱۴۰۰). *برداشتی از الگوی دشمن‌شناسی از دیدگاه حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) با تأکید بر آمریکا*. *پژوهش‌های حفاظتی و امنیتی*، ۳۸ (۱۰)، ۹۹-۱۳۰.

عرفانی، محمدنظیر (۱۴۰۲). *ضرورت دشمن‌شناسی برای نسل جدید در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای*. *مطالعات قرآن و علوم*، ۷ (۱۴)، ۳۲۶-۳۲۶.

عزیزی، مریم (۱۴۰۱). *دشمن‌شناسی و جنگ نرم از منظر نهج‌البلاغه*. *مجله علوم زیست‌محیطی و دانش جغرافیا*، ۳ (۳)، ۴۴-۵۵.

علیزاده، رضا و کریمی، زهرا (۱۳۹۷). *ضرورت دشمن‌شناسی از دیدگاه امام علی (ع)*. *کنفرانس ملی علوم اسلامی و پژوهش‌های دینی*. استان البرز: دانشگاه جامع علمی - کاربردی سازمان همیاری شهرداری‌ها.

علیزاده، میرزا (۱۳۷۵). *دشمن‌شناسی و دشمن‌ستیزی در سوره انفال*. *علوم و معارف قرآنی*، ۳ (۱)، ۷-۲۴.

غلامی، نجفعلی (۱۳۹۰). *دشمن‌شناسی؛ بررسی اندیشه‌های رهبر معظم انقلاب اسلامی*. قم: ولاء منتظر.

فتحی‌واجارگاه، کوروش و آقازاده، محرم (۱۳۹۰). *راهنمای تألیف کتاب درسی*. تهران: آبیژ.

کاظمی، احمد (۱۳۹۳). *دشمن‌شناسی از دیدگاه مقام معظم رهبری، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. یزد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه یزد.

کرکه‌آبادی، سمانه و ابراهیمی مناب، اکرم (۱۳۹۷). راه‌های مقابله با دشمن از دیدگاه امام خمینی. سومین کنفرانس بین‌المللی مطالعات اجتماعی فرهنگی و پژوهش دینی. استان البرز: دانشگاه جامع علمی - کاربردی سازمان همیاری شهرداری‌ها
کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۳). الکافی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

گال، مردیت؛ بورگ، والتر و گال، جوپس (۱۳۸۶). روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ترجمه احمدرضا نصر، حمیدرضا عریضی، محمود ابوالقاسمی، محمدجعفر پاک‌سرشت، علیرضا کیامنش، خسرو باقری، محمد خیر، منیجه شهینی بیلاق و زهره خسروی. تهران: سمت.

وزارت آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰). مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

محبتی، مریم (۱۴۰۱). دشمن‌شناسی قرآنی و استراتژی پیامبر در مواجهه با دشمنان در آیات مقاومت. مطالعات بیداری اسلامی، (۱۱) ۲۶، ۱۲۵-۱۰۵.

محمدی ری‌شهری، محمد و شیخی، حمیدرضا (۱۳۸۹ الف). میزان الحکمه. قم: دار الحدیث

محمدی ری‌شهری، محمد؛ محدثی، جواد؛ مهریزی، مهدی؛ مسعودی، عبدالهادی؛ سلطانی، محمدعلی؛ طباطبایی، محمدکاظم؛ طباطبایی نژاد، محمود؛ حسینی، ابوالقاسم و مرادی، محمد (۱۳۸۹ ب). دانشنامه امیرالمؤمنین علیه السلام بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ. قم: دار الحدیث.

مصلائی پور یزدی، عباس و جمشیدی حسن‌آبادی، جواد (۱۳۹۳). نگرش قرآن کریم در زمینه دشمن‌شناسی در تفاسیر فریقین. مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروع وحدت)، ۱۰ (۳۷)، ۳۳-۴۲.

مظاهری، مریم؛ حسینی، محمدعلی و یعقوبی، محمدطاهر (۱۴۰۱). عملکرد حضرت علی علیه السلام در دشمن‌شناسی و رویارویی با دشمنان. دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، ۵۰ (۵)، ۱۰۵-۱۱۶.

معینی‌پور، مسعود و احمدی، رضا (۱۴۰۱). طراحی چهارچوب ساختاری - تفسیری دشمن‌شناسی در مکتب شهید سلیمانی. پژوهش‌های سیاست اسلامی، ۱۰ (۲۲)، ۱۷۴-۲۰۱.

ملک‌حسینی، عبدالله (۱۳۹۷). دشمن‌شناسی و اهمیت آن و نقش امام خمینی علیه السلام در شناخت و مقابله با دشمن در کلام امام‌خامنه‌ای (دام‌زنده). سخن جامعه، ۱۶ (۷)، ۳۹-۵۲.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۹). صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.

موسوی، سیدنقی (۱۴۰۲). دشمن‌شناسی در تربیت سیاسی از منظر فقه تربیتی. تربیت اسلامی، (۱۸) ۴۴، ۸-۲۶.

ناظری، خدیجه (۱۳۹۶). دشمن‌شناسی از دیدگاه قرآن کریم، معیارها و مصادیق. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشگاه قرآن و حدیث. نوری امامزاده‌ای، علی (۱۴۰۱). دشمن‌شناسی رهبری در جریان‌ات مختلف سیاسی با تأکید بر روش دشمن‌شناسی حضرت علی علیه السلام در

نهج‌البلاغه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشکده علوم قرآن و حدیث علامه مجلسی علیه السلام، دانشگاه علوم قرآن و حدیث.

یارمحمدیان، محمدحسین (۱۳۹۳). اصول برنامه‌ریزی درسی. تهران: یادواره کتاب.